

КОНЦЕПЦІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО СЕЛА В «ЗАПИСЦІ...» С. ВІТТЕ ВІД 5 ГРУДНЯ 1904 Р.

У статті проаналізовано концепцію модернізації російського села в «Записці» С. Вітте від 5 грудня 1904 р., звернуто увагу на ставлення автора до селянського станового ладу, селянського управління та суду. Наголошується на баченні С. Вітте перспектив селянської общини, яка, на його думку, була безперспективним соціально-економічним явищем у контексті адекватного реагування Російської імперії на економічні виклики, перед якими стояла країна на початку ХХ ст. Зроблено висновок про адекватність пропозицій міністра селянським настроям та вимогам часу.

Ключові слова: С. Вітте, аграрне питання, селянський становий лад, селянське управління, община.

Відомий політичний діяч Російської імперії – С.Ю. Вітте більше відомий в російській історії як реформатор, за безпосередньої участі якого було здійснено значні економічні перетворення, які зміцнили державні фінанси та прискорили промисловий розвиток Росії.

Разом із тим, на наше переконання, справжньою «ахіллесовою п'ятою» віттевської економічної моделі стала диспропорція між темпами поступу аграрного сектора економіки та промисловості. Правильність наших міркувань підтверджують селянські виступи 1902, 1904 рр. в Європейській частині Російської імперії. Вони засвідчили відсутність на селі чисельно переважаючої середньо заможної та заможної селянської верстви, належного селянського правозабезпечення. Домінувала община і общинне землеволодіння. Відповідно мала місце масова селянська зневага до інституту приватної власності загалом і на землю зокрема.

Однак С. Вітте доволі довго дотримувався переконання, що поліпшення, осучаснення господарського укладу на селі потрібно проводити лише після того, як промисловість міцно стане на ноги. У перші роки свого міністрування він був прихильником збереження общини й підтримав закон 14 грудня 1893 р., що забороняв вихід з общини без згоди двох третин домовласників, який обмежував заставу і продаж виділених у власність наділів землі. Він був переконаний, що «общинне землеволодіння найбільш здатне забезпечити селянство від бідності та бездомності».

Та під впливом загальноекономічних тенденцій світового та імперського розвитку, зважаючи на особистісні характеристики, вплив оточення, суспільно-політичну активність селянства тощо наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років у поглядах С. Вітте на аграрне питання відбуваються якісні зміни. Їхнє структурне оформлення набуло об'єктивованого вираження у 1904 р. Зокрема, такі зміни прослідковуються у «Записке по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте».

Реформаторська діяльність С. Вітте розглядалась у працях багатьох дослідників. Серед них слід назвати роботи Б.В. Ананьїча та Р.Ш. Ганеліна [1; 2], А.П. Кореліна [3], В. Сироткіна [4] та інших дослідників. Незважаючи на це, погляди С. Вітте на аграрне питання не були пріоритетними в наукових дослідженнях. Автор статті, не претендуючи на повне висвітлення проблеми ставить за мету розкрити концепцію модернізації російського села в «Записці» С. Вітте від 5 грудня 1904 р., звернувши увагу на адекватність пропозицій міністра селянським настроям та вимогам часу.

5 грудня 1904 р., за місяць до початку революції 1905 р., у 49 номері «Вестника финансов, промышленности и торговли» було надруковано «Записку по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте» (далі «Записка»). Записка 1904 р. носила полемічний

характер. Об'єктом для полеміки став проект аграрної реформи, розроблений Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ.

У «Записці» йшлося про селянський становий лад, про селянське управління та суд, про економічні аспекти і про общину.

Говорячи про те, що проєктована ним аграрна реформа носитиме визвольний характер, оскільки в її основі лежать наміри ліквідувати принципові правові відмінності селянського стану, граф наполягав на доречності усунення станової окремішності селян. Така станова окремішність, на думку, С. Вітте, на початку ХХ ст. не відповідала державницьким інтересам. Перші кроки у напрямі її нівеляції були зроблені тоді, коли він скасував кругову поруку та тілесне покарання для селян [5, с. 33, 48-50, 52].

Оперуючи матеріалами Редакційних комісій періоду Великої реформи, граф доводив, що селянський становий лад історично плинний, пов'язаний з особливою роллю імперії у захисті звільнених селян від зазіхань на них з боку поміщиків. Тому селянський становий лад повинен постійно перебувати у стані еволюції, удосконалення, що врешті-решт призведе до нівеляції станової окремішності селянства стосовно до інших верств російського імперського соціуму. Збереження селянського станового ладу незмінним – неконструктивно. Це загрожуватиме існуванню монархії та правлячої династії. Його модернізацію, відповідно до суспільно-політичних викликів початку ХХ ст., потрібно розпочати з реформи селянського суду та управління. Загальнодержавною тенденцією має стати становлення загальностанового цивільного законодавства. За своїм змістом воно сприяло б консолідації різностанового російського імперського соціуму. Селянське звичаєве право С. Вітте проголошував джерелом беззаконня, красномовно говорячи про доцільність його заміни загальним цивільним правом [5, с. 10-11, 27-31, 51, 57, 77, 79].

Беручи за основу вище зазначений підхід, граф пропонував реорганізувати селянське управління та суд. Він наполягав на тому, щоб

трансформація селянського управління відбувалася відповідно до побажань місцевих комітетів на загальностановій територіальній підставі. Згідно з планом, першою сходинкою селянського самоуправління мало бути сільське товариство. До його компетенції належали питання землекористування / землеволодіння за умов індивідуального та общинного землекористування / землеволодіння. Другу сходинку селянського самоуправління мала становити територіальна одиниця, що об'єднувала все постійне населення сільської місцевості. До її повноважень належали питання місцевого благоустрою, шкільна та санітарна справи, організація медичної допомоги на селі, боротьба з пожежами тощо. Певною мірою такий двосходинковий орган селянського самоуправління корелювався з діяльністю земств. Однак на відміну від земств він мав відігравати принципово іншу роль на селі – бути опорою сильної самодержавної імперії Романових.

Говорячи про загальностановий характер селянського самоуправління, С. Вітте мав на увазі, що до складу запроєктованої ним інституції, разом із селянами, увійдуть дворяни, духівництво. У такий спосіб, на нашу думку, автор записки прагнув досягти як мінімум триєдиної мети. По-перше, започаткувати продержавну культуризацію селянства. По-друге, налагодити соціальний діалог між різними верствами жителів села. По-третє, зважаючи на низький загальноосвітній рівень селянства, надати більшого усвідомлення справі налагодження сільського благоустрою. У записці йшлося: «На жаль, за сучасних умов культурний помісний клас штучно роз'єднаний з селянами; легальної спільної роботи на користь місцевих потреб ними не ведеться, за таких умов у це середовище проникають елементи, що мало цікавляться легальними цілями» [5, с. 65].

Схожі міркування були підґрунтям для віттевської реорганізації селянського волосного суду. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ця інституція була вузькостанова, її кадрове забезпечення вимагало набагато кращого. До її юрисдикції належали лише селяни. Сутність радикальних змін стосувалася того, щоб, по-перше, трансформувати селянський волосний суд у

загальностанову нижчу судову інстанцію. По-друге, підняти освітній ценз для її комплектації компетентними фахівцями.

Окрім того, зміни селянського станового ладу стосувалися й економічного та адміністративного сегментів. С. Вітте вважав за доцільне і правильне ліквідувати станові натуральні повинності селян. Насамперед скасуванню підлягали місцеві поліцейські та податкові повинності. Він також запропонував перетворити інститут земських начальників у суто адміністративний орган. Його нові функції мали стосуватися спрямовуючої та об'єднуючої роботи повітової поліції та земської варти, контролю за законністю діяльності дрібних земських організацій [5, с. 71].

Зауважимо, що висловлені вище міркування Сергія Юлійовича не були безпідставною вигадкою, фантазією кабінетного міністра. Вони мали під собою реальний ґрунт, це був результат копіткої аналітичної роботи міністра, вдумливого спостереження за динамікою соціально-економічного та суспільно-політичного поступу держави. Наскільки така позиція була своєчасна легко переконатися, проаналізувавши зміст приговорів селянських сходів 1905 – 1906 рр. Між «Запискою...» С. Вітте і приговорами селян невелика різниця у часі – один рік. Наприклад, селяни тринадцяти сіл Серединської волості Волоколамського повіту Московської губернії на сході 4 грудня 1905 р. одним із пунктів рішення зборів ухвалили: «...4. Знищення становості і зрівняння усіх без винятку перед законом....» [6, с. 17]. Мешканці села Упертовки Богородицького повіту Тульської губернії на сході 29 жовтня 1905 р. постановили: «... 4. Знищити становість і станові привілеї. 5. Заснувати суд, однаковий для всіх...» [7, с. 20]. Жителі села Олексіївки Єфремовського повіту Тульської губернії 5 листопада 1905 р. прийняли рішення про те, щоб «... г) знищити стани; д) суд однаковий для всіх...» [8, с. 21]. Населення села Федотьева Спаського повіту Рязанської губернії на сході висловилося за те, що «... 4. Розподіл населення на стани має бути скасований, потрібно запровадити стан – «російські громадяни», урівняти всіх у правах...» [9, с. 40]. Отже, позиція С. Вітте адекватно відображала

настрої селянства. Ми переконані, що її урахування російським політичним істеблішментом, насамперед правлячою династією, у грудні 1904 р. могло б кардинально змінити перебіг російської імперської історії початку ХХ ст.

Окремої уваги заслуговують думки С. Вітте щодо інституту земських начальників. За глибиною розуміння сутності цього соціального та правового явища, а також селянського буття вони не втратили актуальності й у наш час. Насамперед вони умотивовувалися інформацією, що надходила з місць. Наприклад, член Воронежського повітового комітету А.І. Цибульський зауважував, що законом про земських начальників держава встановлювала адміністративний контроль над особистістю та майном селянина. Така опіка є надмірною. Вона не стимулює, а пригальмовує розвиток сільського господарства [10, с. 51]. Схожу до віттевської оцінку земським начальникам спостерігаємо у сучасній історіографії. Зокрема, О.П. Реєнт правильно акцентує увагу на тому, що земські начальники насамперед дбали про свої власні інтереси та інтереси поміщиків. У такий спосіб уряд, звільнивши селян від опіки поміщиків, встановив над ними чиновницьку опіку [11, с. 373]. А.М. Анфімов стосовно них писав: «Найбільш реакційним заходом було запровадження законом від 12 липня 1889 р. інституту земських начальників, які призначалися із місцевих дворян, котрі стали повновладними розпорядниками життя села... Влада земських начальників, які, по суті, стали диктаторами на своїх ділянках, була важким тягарем для села...» [12, с. 199]. Як слушно підкреслив П. Єрін, «ставлення селян до земського начальника було специфічним. До його діляниці належало від 3 до 5 волостей, тому з усіх питань до земського начальника потрібно було звертатися у місті. Однак застати його на «робочому місці» було надзвичайно складно. Селяни ставилися до начальника з обережністю, бачачи у ньому «вчорашнього поміщика». Самі начальники вбачали у селянах не вільних людей, а ледарів та негідників, які заслуговували на суворе до них ставлення» [13, с. 102]. Таким чином, доцільність трансформації інституту

земського начальника, слухність віттевських міркувань щодо цього є цілком обґрунтованими.

Основний зміст віттевської записки стосувався перспектив общини, общинного землеволодіння / землекористування у Російській імперії. Сміслова заданість цієї частини аналізованого документу визначалася метою, яку поставив автор: знищити традиційне преклоніння перед общиною. Власну концепцію майбутнього общини він вибудував у такий спосіб. Спочатку він виокремив складові, на яких ґрунтувалися теоретичні уявлення про общину у середовищі російського імперського політичного істеблішменту. Потім розкритикував поодиночі кожний із постулатів міфу про общину, а надалі отримані результати узагальнив.

На його думку, трьома китами гіперболізації суспільно-політичної та соціально-економічної ролі общини в Російській імперії були такі міфологеми:

1. община – гарант непролетаризації селянства;
2. община – гарант політичної стабільності імперії;
3. община – гарант збереження селянського землезабезпечення.

Проти першого положення С. Вітте опонував тим, що община, як засвідчують дані, що надійшли від більшості місцевих комітетів, сприяє масовій пролетаризації селянства. Багатодітність селянських родин – одна із причин дрібнення селянських господарств, відповідно появи селянського малоземелля. Община не стояла на перешкоді цього процесу. Тай і не могла вона цього зробити, оскільки її земельний фонд також не поповнювався, або розширювався вкрай повільними темпами, що катастрофічно відставали від темпів народжуваності на селі. Не сприяла община і покращенню способів землеобробітку. На заваді цьому стояли систематичні общинні землепереділи. Це зумовлювало низьку врожайність, загалом низьку продуктивність селянської праці [5, с. 81-83]. Складно відмовити С. Вітте у правильності об'єктивного розуміння ситуації. Адже справді у сукупності всі ці явища негативно впливали на грошове наповнення бюджетів селянських

родин, спонукало селян до пошуку додаткових джерел заробітку, врешті-решт це сприяло пролетаризації села.

Вищенаведене дозволило графу зробити правильний висновок про те, що община – безперспективне соціально-економічне явище у контексті адекватного реагування Російської імперії на економічні виклики, перед якими стояла країна на початку ХХ ст.

Опонуючи другій тезі прихильників общини та общинного землеволодіння / землекористування, автор записки писав про те, що община – джерело соціалістичності селянства. Він застосував прийом перенесення та інтерпретації. Зокрема, свої контраргументи він формулював на підставі перенесення народницького розуміння політичної перспективи общини з її інтерпретацією на власний манер. Прихильникам общини він вказував на безпосередню схожість народницького соціалізму з общинним землеволодінням. В останньому він убачав паростки суспільної власності на засоби виробництва. На посилення доказовості власних суджень С. Вітте вдався до цитування думок професора Б. Чичеріна про те, що «зрівняльні порядки розхитують поняття про непохитність та недоторканість прав власності, представляючи собою благодатний ґрунт для поширення соціалістичних понять» [5, с. 84-86].

Отже, голова Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості дотримувався думки, що община, общинне землеволодіння / землекористування – джерела соціалізації селян. Відтак община не може бути гарантом політичної стабільності імперії. Так само як і соціалістично налаштовані селяни не можуть бути запорукою для правління Романових. Тому навряд чи доцільно продовжувати державну політику протекціонізму стосовно до общини, общинного землеволодіння / землекористування.

На переконання С. Вітте, не витримує критики й третя міфологема щодо того, що община забезпечує збереження землезабезпеченості селян, запобігає майновій диференціації селянства. Практика селянського життя настійно підказує необхідність пошуку та застосування альтернативних способів

захисту селянського землеволодіння, – був переконаний граф. Охорону дрібної селянської власності він передбачав здійснювати такими шляхами:

- 1) заборонити відчужувати у селян землю за їхні борги;
- 2) законодавчо закріпити за селянськими землями статус невідчужуваних;
- 3) визначити максимальні розміри площ селянських земель, які можуть зосереджуватися в одному селянському господарстві;
- 4) організація пільгового кредитування селянських господарств, бажаючих розширити розміри площ власного землеволодіння / землекористування [5, с. 87].

Узагальнюючи, майбутній прем'єр констатував, що община – «серйозне гальмо культури». За умов панування общинного ладу на селі виникають практично нездоланні перешкоди для розвитку таких рушіїв матеріальної культури, як господарський розрахунок, підприємливість, економічна активність особистості. Натомість община стимулює розвиток у селянському середовищі апатію до господарювання, схильність до зловживання алкоголем, неповагу до чужих прав тощо. Отже, община не може виконувати на початку ХХ ст. покладених на неї обов'язків сталого розвитку імперії. У такому випадку штучна державна підтримка цієї інституції не виправдана. У записці граф занотував: «За сучасного стану справ община має риси публічно-правової організації, що нагадує військові поселення» [5, с. 87, 89].

Державний протекціонізм общині може бути усунений шляхом повернення селянам права виокремлювати свій наділ без згоди общини. Мова йшла не про механічне відновлення статті 165, а про перехід селян до відрубно-хутірського землеволодіння. Останнє С. Вітте трактував як форму селянської індивідуальної власності на землю. Він ратував відмовитися від запропонованих членами Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ обмежень щодо виходу селян із общини. З метою захисту економічних інтересів тих селян, що залишалися в общині, передбачалося надати право виходу з общини з виокремленням землі в одному місці $1/3$ – $1/4$ селян від

загальної чисельності членів общини. Ті селяни, що висловлювали бажання і відходили на відруби та хутори отримували, за віттевським проектом, від держави допомогу. Вони могли сподіватися на пільги під час сплати викупних платежів за землю [5, с. 89].

Водночас С. Вітте розумів, що повинна бути якась альтернатива. По-іншому державний механізм імперії існувати не зможе. У записці він викладає проект створення альтернативи общині на селі, розкриваючи сутність запланованої ним майбутньої аграрної реформи. На його переконання, інновації насамперед повинні стосуватися кардинальної трансформації правового статусу селянства, зокрема, зміни правової конструкції селянської поземельної власності. Йшлося про нівеляцію правової станової окремішності селянства шляхом запровадження інституту індивідуальної селянської власності на землю. З цього приводу граф однозначно писав: «На мою думку, наявність права, що ґрунтується на особистісному началі, є неодмінною умовою, без якої немислимий розвиток економічних статків нашого селянства, оскільки поступальний розвиток матеріальної культури ґрунтується на особистій підприємливості, особистій працездатності, особистому вмінні та особистому розрахунку» [5, с. 93].

Вищенаведене дозволяє зрозуміти, чому С. Вітте сімейну власність, на основі якої базувалося общинне та подвірне землеволодіння, вважав рудиментом «примітивного економічного ладу». «За сучасних умов натуральне господарство змінилося на грошове, надільна земля перестала бути єдиним джерелом існування нашого селянства, інтенсивно розвинулись промисли, уходництво, сфера неземлеробської праці, земельні «утиски» відчуються скрізь, жити за рахунок інтенсивного господарювання практично неможливо, потрібні затрати та покращена праця для посилення виробничих потужностей землі; рентабельність її стрімко зростає і селянський наділ – це вже цінне майно, а не тягло; загалом торяє собі шлях такий економічний лад, за якого особисте начало набуває першочергового

значення», – писав у записці голова Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів.

Продовжуючи міркування про полегшення селянам виходу з общини, граф значну частину змісту записки присвятив питанню умов виходу селян із общини. Відповідно до його позиції, реальною перешкодою у виході селян із общини була відсутність у них права особисто розпоряджатися наділом і законних підстав продати землю. У цьому зв'язку С. Вітте пропонував усунути ці перепони і надати селянам, які забажали вийти з общини, право розпоряджатися землею на загальноцивільних правових засадах. Малося на увазі закріплення за селянами-вихідцями їхніх наділів в індивідуальну власність з правом вільної купівлі-продажу таких угідь. Однак передбачалися й певні обмеження у цьому процесі, які мали за мету подбати про інтереси тих селян, що не бажали виходити з общини. Так, згідно з віттевським проектом, мобілізації не підлягала надільна польова земля. Вона залишалася за общиною. Остання зобов'язувалася сплатити селянину-вихідцю з общини вартість його надільної ділянки або здати її в оренду однообщиннику до наступного общинного перерозподілу землі.

Отже, висловлені С. Вітте у «Записці» думки стосовно вирішення аграрного питання у Російській імперії, по-перше, засвідчили еволюцію поглядів її автора на перспективи соціально-економічного поступу села, трансформацію правового статусу селянства. По-друге, на нашу думку, у загальних рисах було сформульовано віттевську концепцію модернізації села, як відповідь на ті деформації, що спостерігалися у реалізованій ним економічній системі імперії. По-третє, міркування графа були підтверджені селянськими виступами 1905 – 1907 рр.

Джерела та література

1. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин; РАН. Ин-т рос. истории. Санкт-Петербург. фил. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 430 с.

2. Ананьич Б.В. Сергей Юльевич Витте / Б. В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 32 – 52.
3. Корелин А. П. Сергей Юльевич Витте / А.П. Корелин // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991. – С. 8-47.
4. Сироткин В.Г. Великие реформаторы России / В. Г. Сироткин. – М.: Знание, 1991. – 61 с.
5. Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте / С. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 1–163.
6. Приговор схода крестьян 13 селений Серединской волости, Волоколамского уезда от 4 декабря 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – 232 с.
7. Копия приговора крестьян села Упертовки Богородицкого уезда от 29 октября 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. –
8. Копия приговора сельского схода крестьян деревни Алексеевки Ефремовского уезда от 5 ноября 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – 232 с.
9. Приговор сельского схода с. Федотьева, Спасского уезда, о политических и экономических требованиях крестьян от 21 ноября 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – 232 с.
10. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 2. Сб. ст. К.К. Арсеньева, В.М. Гессена, И.В. Гессена [и др.]. – СПб. : тип. СПб. АО «Слово», 1904. – 439 с.

11. Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О.П. Реєнт // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 367–379.
12. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881 – 1904 гг. / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1984. – 232 с.
13. Ерин П. В. Земские начальники и отношение к ним крестьянского населения в начале ХХ в. / П.В. Ерин // Государственная Власть и крестьянство в ХІХ – начале ХХ века: сборник статей / науч. Ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 98–103.